

Міністерство освіти і науки України
Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка
Історичний факультет
Кафедра археології, спеціальних історичних і правознавчих дисциплін

Дипломна робота
(бакалавра)

з теми: **«ДІЯЛЬНІСТЬ УКРАЇНСЬКОЇ ДУМСЬКОЇ ГРОМАДИ В І ТА ІІ
ДЕРЖАВНІЙ ДУМІ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ»**

Виконала: студентка ІV курсу,
групи IstA1-B19
спеціальності 032 Історія та археологія
Макогончук Діана Русланівна

Керівник: **Глушковецький А. Л.**,
кандидат історичних наук, доцент.

Кам'янець-Подільський – 2023

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1. СТАН НАУКОВОЇ РОЗРОБКИ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ПРОБЛЕМИ.....	6
РОЗДІЛ 2. ВИБОРИ ДО I ТА II ДЕРЖАВНОЇ ДУМИ В УКРАЇНСЬКИХ ГУБЕРНІЯХ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ.....	13
РОЗДІЛ 3. СКЛАД ТА ДІЯЛЬНІСТЬ УКРАЇНСЬКОЇ ДУМСЬКОЇ ГРОМАДИ В I ДЕРЖАВНІЙ ДУМІ.....	32
РОЗДІЛ 4. СКЛАД ТА ДІЯЛЬНІСТЬ УКРАЇНСЬКОЇ ДУМСЬКОЇ ГРОМАДИ В II ДЕРЖАВНІЙ ДУМІ.....	44
ВИСНОВКИ.....	52
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ.....	56
ДОДАТКИ.....	65

ВСТУП

Вибори послів до Думи тільки тоді можуть бути для людей корисними, коли виборці візьмуть собі в тямки, чого треба від членів Думи вимагати та хто може найкраще ці вимагання задовольнити.

П. Чижевський

[62, с.31]

Актуальність теми дослідження. Процеси становлення і розвитку парламентаризму в Україні є визначальними для потреб державотворення. Зміст цих процесів забезпечує не тільки демократичне наповнення державотворення, а і його реальність у цілому. У найбільшій мірі сказане стосується країн, де парламентаризм на рівні теорії і практики знаходиться у стадії становлення. З об'єктивних причин до таких країн має бути віднесена Україна. Важливу роль в процесі становлення парламентаризму в Україні мала участь українців у виборах та діяльності I та II Державних Дум Російської імперії на початку ХХ ст.

Цей парламент виник 117 років тому в «горнилі» першої російської революції 1905-1907 рр. З появою Державної Думи політичне життя держави набувало нових рис, що пов'язані з фіксованим представництвом губерній і областей і з можливістю законного входження до Думи представників різних народів та конфесій. Думський фактор для українців став найбільш значним для становлення їх національної багатопартійності, а поява легальної можливості та необхідності боротьби за представництво помітно динамізувала українське національне партійно-політичне життя. Завдяки діяльності українських політичних партій та діячів, легальною трибуною для яких стала Державна Дума, з'явилася можливість більш повного відображення у політичному житті загальнонаціональних та національних інтересів та субінтересів. Дума стала тим місцем, де «зустрілися» всі національні питання імперії, зокрема й українське, а в депутатів, надісланих народами, з'явилася надія на вирішення хоча б частини проблем реформування політичної системи, національно-державного устрою. А тому важливу роль в діяльності Думи відіграла Українська думська громада

(УДГ), що увібрала в своєму складі кращих представників українського політикуму того часу. Звичайно, для російського уряду доволі несподіваним стало виникнення українських парламентських об'єднань у I Державній Думі перших двох скликань (1906-1907 рр.). А діяльність українських парламентарів, хоч і не мала широкого практичного втілення, однак вирізнялася ентузіазмом та бажанням досягти конкретних результатів.

Об'єктом дослідження є Українська думська громада в I та II Державній Думі.

Предметом дослідження склад та діяльність УДГ в I та II Державній Думі.

Метою дослідження є реконструкція діяльності Української думської громади в I та II Державних Думах Російської імперії.

Мета дослідження обумовила такі **завдання**:

- 1) проаналізувати історіографію проблеми та джерельну базу дослідження;
- 2) охарактеризувати особливості виборчого законодавства;
- 3) розглянути передвиборчий процес в українських губерніях Російської імперії та відобразити роль основних російських, українських та єврейських партій в ньому;
- 4) дослідити склад, процес формування та діяльність депутатів Української думської громади в I та II Державній Думі;

Хронологічні межі дослідження визначені часом підготовки, проведення виборів та функціонуванням Державних Дум першого та другого скликання і охоплюють період 1905-1907 рр.

Територіальні межі роботи обумовлені територією українських губерній, які входили до складу Російської імперії на початку ХХ ст., та містом Санкт-Петербург, як місцем засідань Державної Думи.

Методологічною основою дослідження є принципи об'єктивності, комплексності та історизму у відборі, аналізі фактів та документів. У процесі роботи застосовувалися методи, що використовуються як в історичній, так і історико-правовій науці: історико-генетичний, формально-юридичний,

порівняльно-історичний та порівняльно-правовий методи дослідження. Також варто назвати методи системності, логічності й регіонального підходу, які використовувалися для періодизації, логічної побудови викладу матеріалу та дослідження впливу на виборчий процес історичних, географічних, суспільно-політичних, етнонаціональних, економічних особливостей українських губерній.

Практичне значення дослідження полягає у тому, що її матеріали і висновки можуть бути використані при написанні нарисів з історії України, підготовці спецкурсів, проведенні лекційних та семінарських занять у закладах вищої освіти в рамках підготовки фахівців-істориків й політологів.

Структура дипломної роботи складається зі вступу, чотирьох розділів, висновків, списку використаних джерел і літератури (80 позицій), додатків (6). Загальний обсяг дослідження становить 70 сторінок.

ВИСНОВКИ

Проведений аналіз питання діяльності Української думської Громади в I та II Державних Думах Російської імперії, дозволяє зробити такі висновки:

Перш за все, варто сказати, що історіографія роботи значна. Вивчення діяльності Української думської громади в I та II Думах розпочалось фактично з часу її заснування в імперський час. Далі відбулось дослідження цієї проблеми й радянською історіографією. Визначальним для більшовицьких істориків стало у ставленні до Думи лідера партії, В.І. Леніна, що: «Дума не парламент, а маневр самодержавства». А тому маючи за основний принцип цю цитату радянські історики займалися вивченням проблеми крізь призму марсистсько-ленінської методології, ігноруючи питання розвитку національностей, не звертали увагу на боротьбу української нації за самовизначення, спрямовували свою увагу переважно на соціалістичні партії, ігноруючи ліберальні та консервативні, а отже загалом негативно оцінюючи роботу Думи. Певну увагу діяльності Думи, але не УДГ, було присвячено і зарубіжними вченими, переважно російськими.

Вважаємо, що ґрунтовне та об'єктивне дослідження цього питання розпочалося лише в часи незалежності України. Роботи українських вчених стали кроком уперед, порівняно з минулим періодом. Серед вітчизняних істориків, які працювали в напрямку дослідження виборчого законодавства, організації владою та проведення виборів в українських губерніях, діяльності Української думської громади варто виокремити праці М. Циганюка, А. Глушковецького, О. Реєнта, В. Доморослого, В. Милька, О. Коника, та інших.

По-друге, джерельна база роботи дозволяє комплексно розглянути зазначену проблему. Джерела включають юридичні документи, мемуаристику, діловодні документи. А отже, ми маємо можливість побачити законодавчу складову утворення та діяльності Думи, побачити процес розгляду окремих питань та долучення до їх обговорення депутатів від України, а також отримати інформацію від безпосередніх її учасників – депутатів та політичних діячів, які приймали участь у виборах. Також зазначені джерела повністю відображають

досліджуваний період як територіально, так і хронологічно. А отже, джерела є достатніми для реалізації мети і завдань дослідження.

Встановлено, що I Державна Дума Російської імперії народжувалась під час революційних подій 1905-1907 рр. та реформ, які відбувалися в процесі цієї боротьби. Все перелічене, а також військова поразка імперії у війні з Японією вплинули на постановня першого російського парламенту – Державної Думи на початку ХХ ст. Загалом з лютого по жовтень 1905 р. тривав підготовчий період до виникнення Думи. Він був повний протиріч, хитання, маневрів і змін з боку всіх політичних сил. Гранню між першим етапом і остаточним переломом на користь реформи став Маніфест 17 жовтня 1905 р. До цієї дати і після цього царська влада видала ряд законодавчих актів, які мали на меті послабити революційні прагнення народів імперії, створити умови за яких до виборів будуть допущені лише обрані.

Оцінюючи законодавчі й політичні умови та передвиборчі кампанії в I і II Думи слід сказати, що вони були різні, але результати волевиявлення виборців виявилися дуже близькими. Під час виборів у I Думу першість отримали противники уряду. Чорносотенці та православно-націоналістичні структури фактично програли. Принаймні в Україні. А найчисленнішою фракцією у I Думі була кадетська (у першій Думі – 153-182 депутати (це приблизно 35-37%). На другому місці були трудовики (приблизно по 100-110 депутатів в обох скликаннях). Загалом від українських губерній пройшло 102 депутати. Саме вони пізніше стали основною для створення Української думської громади.

Не отримавши бажаного результату в складі депутатів I Думи царська влада її розпустила. 15 липня 1906 р. П. Столипін представив Миколі II програму дій для того, щоб склад II Думи був іншим. Вона передбачала енергійний урядовий тиск на перебіг виборів. Проте II Дума була ще більше радикальнішою навіть зважаючи, що влада заборонила брати участь у виборах підписанням Виборзької відозви та низці інших категорій населення.

З'ясовано, що протягом 26 березня та 20 квітня 1906 р. відбулися вибори до I-Державної Думи. Їх результатом стало обрання 511 депутатів для роботи в

першому російському парламенті. В його складі були й 102 представники від українських губерній, які представляли весь соціально-економічний зріз тогочасного суспільства: поміщики, інтелігенція, селяни, робітники та священник. В політичному плані українські депутати були кадетами та трудовиками. З перших днів діяльності парламенту представники від України розпочали діяльність спрямовану на згуртування всіх національних сил в одній фракції. А тому вже 1 травня на зібранні українських депутатів була заснована Українська Парламентська (думська) Громада або Український парламентський клуб. Протягом кількох тижнів до її складу увійшло 45 осіб. Частина українських представників не зрозуміла для чого необхідно захищати українські інтереси і не зацікавилась новоствореним об'єднанням. Керівником УДГ було обрано адвоката і громадського діяча з Чернігівщини І. Шрага. Ідейним керівником об'єднання виступив М. Грушевський. Завдяки його впливу протягом 72 днів УДГ діяла за планом, який кінцевою метою мав національно-територіальну децентралізацію Російської імперії. Цього не вдалося досягти, бо Дума була розпущена. В той же час депутатам вдалося долучитися до обговорення питань про земельного перевлаштування селян, скасування смертної кари, бюджетних асигнувань, політичної амністії, недоторканності особистості, житла і приватної кореспонденції та основ громадянських прав, загального, виборчого права, вдосконалення регламенту, перспектив російського парламентаризму, проблеми єврейських погромів. Всі перелічені питання висвітлювало видання громади «Рідний край».

Доведено, що після розпуску I-Державної Думи розпочався процес виборів до II-ї. 20 лютого 1907 р. вона почала працювати. Представники українських губерній знову ж таки становили 102 депутати. В той же час були зміни в політичному, етнічному та соціальному складі депутатів. Так, українські представники в II-Думі були трудовиками, кадетами, соціал-демократами, правими. Зменшилася кількість поміщиків, інтелігенції і робітників, збільшилася чисельність селян, священників. Також в цій Думі стало більше росіян, з'явилися чехи, молдавани, татари, але стало менше євреїв та поляків. Зважаючи

на перелічені зміни та наступну діяльність II-Державна Дума увійшла в історію як Дума народного гніву – найбільш радикальна та конфронтаційна відносно уряду.

В цій Думі українські депутати об'єдналися в громаду для захисту інтересів українського народу. Основними вимогами представників від українських губерній були вимога автономії України, запровадження місць самоврядування, української мови у школі, суді та церкві, утворення кафедр української мови, літератури та історії в університетах. Піднімали депутати і аграрне питання, намагалися вдосконалити регламент, депутатські запити, конкретизувати депутатські повноваження, звертали увагу й на військово-польові суди. Зазначені питання знаходили висвітлення і на сторінках «Рідна справа – Думські вісті», яке видавала громада.

Загалом характеризуючи склад, процес формування та діяльність депутатів Думи варто послуговатися словами М. Грушевський: «Українці зісталися при давнім гуртківстві, розбиті на атоми і не числячися з вагою моменту, повели атомістичну роботу». В той же час парламентська діяльність українців не пройшла для них безслідно. Вона сприяла підвищенню політичної культури народу, призвичаювала маси до політично-парламентської діяльності, прискорила становлення української багатопартійності та визрівання політичних програм українства, стимулювала пошук легальних рішень у кризових ситуаціях, прискорила політичну модернізацію української нації, наблизила її інституційне життя до європейських стандартів і загалом дозволила через 10 років створити перший український парламент з Центральною Радою.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ:**Джерела:**

1. Августа 6. Высочайше утвержденное Положение о выборах в Государственную Думу. ПСЗРИ. Собрание третье. Т. XXV. Отделение I. №26662. Санкт-Петербург : 1908. С.645-651.
2. Апреля 23. Высочайше утвержденные Основные государственные законы. ПСЗРИ. Собрание третье. Т. XXVI. Отделение I. №27805. Санкт-Петербург : 1908. С.456-461.
3. Высочайший манифест от 6 августа 1905 г. URL: <https://web.archive.org/web/20080610000131/http://www.kodeks.ru/noframe/free-duma?d&nd=723101035&nh=2> (дата звернення – 09.01.2023).
4. Дорошенко Д. І. Мої спомини про давнє минуле (1901 – 1914 рр.). Виннипег : Манітоба: Видавнича спілка тризуб, 1949. 167 с.
5. Июля 8. Именной Высочайший указ, данный Сенату. – О роспуске Государственной Думы и о назначении времени созыва вновь избраной Думы. ПСЗРИ. Собрание третье. Т. XXVI. Отделение I. №27805. Санкт-Петербург : 1908. С.738.
6. Июня 3. Манифест. О роспуске Государственной Думы, о времени созыва новой Думы и об изменении порядка выборов в Государственную Думу. ПСЗРИ. Собрание третье. Т. XXVII. Отделение I. №29240. Санкт-Петербург : 1908. С.319-320.
7. Історія України : Хрестоматія / Упоряд. В.М. Литвин. Київ : Наукова думка, 2013. 1056 с.
8. Кроль М. А. Как прошли выборы в Государственную Думу Санкт-Петербург : Издательство: Типо-лит. Р.С. Вольпина. 1906. 67 с.
9. Маклаков В.А. Вторая Государственная дума. Политическая конфронтация с властью. 20 февраля – 2 июня 1907 года. Москва: Центрполиграф, 2022. 336 с.
10. Матушевський Ф. Українська громада у другій Державній Думі. *Літературно-науковий вісник. 1907. Т.39. Кн. VII. С. 78-99.*

11. Октября 17. Манифест об усовершенствовании государственного порядка. ПСЗРИ. Собрание третье. Т. XXV. Отделение I. №26803. Санкт-Петербург : 1908. С.754-755.
12. Россия. Государственная дума. Созыв. Сессия (2) (2). Стенографические отчеты : Т. 1. / Гос. дума. Второй созыв. 1907 г. Сессия вторая. Санкт-Петербург, 1907. Заседания 1-30 (с 20 февраля по 30 апреля). Санкт-Петербург, 1907. [1], VIII, 2 с., 2344 стб.
13. Столыпин П.А. Полное собрание речей в Государственной думе и Государственном совете 1906-1911. Москва : Молодая Гвардия, 1991. 221 с.
14. Таганцев Н. С. Пережитое. Учреждение Государственной Думы в 1905-1906 гг. Пг.: 18-я гос. тип-я, 1919. 224 с.
15. Чикаленко Є.Х. Спогади (1861-1907). Нью-Йорк : Укр. Вільна Акад. Наук у США, 1955. 502, [2] с.

Монографії, статті, електронні ресурси:

16. Бандурка О.М., Древаль Ю.Д. Парламентаризм в Україні: становлення і розвиток. Монографія. Харків : Ун-т внутр. справ, 1999. 288 с.
17. Глушковецький А. Л. Вибори до Державних Дум і становлення парламентаризму в Російській імперії у 1906-1917 рр. (на матеріалах Подільської губернії). Дис. канд. іст. наук. 07.00.01. Чернівці : 2008. 200 с.
18. Глушковецький А. Л. Демократія в провінції: вибори та діяльність депутатів Подільської губернії у Державних Думах Російської імперії : монографія; Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка. Кам'янець-Поділ. : Буйницький О.А., 2010. 399 с.
19. Государственная дума Российской империи URL: https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%93%D0%BE%D1%81%D1%83%D0%B4%D0%B0%D1%80%D1%81%D1%82%D0%B2%D0%B5%D0%BD%D0%BD%D0%B0%D1%8F_%D0%B4%D1%83%D0%BC%D0%B0_%D0%A0%D0%BE%D1%81%D1%81%D0%B8%D0%B9%D1%81%D0%BA%D0%BE%D0%B9_%D0%B8%D0%BC%D0%BF%D0%B5%D1%80%D0%B8%D0%B8 (дата звернення – 09.01.2023).

20. Грицак Я. Й. Нарис історії України: формування модерної української нації XIX – XX ст. Київ : Генеза, 1996. 360 с.
21. Грушевський М. «Освобождение России и украинский вопрос. Статьи и заметки». Санкт-Петербург : Тип-я т-ва «Общественная польза», 1907. VIII, 294 с.
22. Грушевський М. Конституційне питання і українство в Росії : [Із збірника статей «З біжучої хвилі. Статті й замітки на теми дня 1905 – 1906 років»]. Грушевський, Михайло Сергійович. Твори: у 50 т. / М. С. Грушевський; редкол.: П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін. Львів: Видавництво «Світ». 2002. Т. 1. С. 301-312.
23. Денильханов А. Х. Зарождение российского парламентаризма: к вопросу о выборах в I-IV государственные Думы Российской империи URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/zarozhdenie-rossiyskogo-parlamentarizma-k-voprosu-o-vyborah-v-i-iv-gosudarstvennye-dumy-rossiyskoy-imperii> (дата звернення – 09.01.2023).
24. Державна дума Російської імперії URL: http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?&I21DBN=EIU&P21DBN=EIU&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=eiu_all&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=TRN=&S21COLORTERMS=0&S21STR=Derzh_duma_Ros_imperii (дата звернення – 09.01.2023).
25. Державна дума Російської імперії URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%94%D0%B5%D1%80%D0%B6%D0%B0%D0%B2%D0%BD%D0%B0_%D0%B4%D1%83%D0%BC%D0%B0_%D0%A0%D0%BE%D1%81%D1%96%D0%B9%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%BE%D1%97_%D1%96%D0%BC%D0%BF%D0%B5%D1%80%D1%96%D1%97 (дата звернення – 09.01.2023).
26. Дідух Л.В. Суспільно-політична діяльність М. Ф. Біляшівського на початку XX ст. *Наукові записки. Том 20. Історичні науки. Ч. 1.* С.66-70.
27. Дмитрушко В.М. Парламентаризм в Україні другої половини XIX ст. – 1920 р.: історіографія: Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.06. Київ : 2007. 20 с.

28. Доморослий В. І. Володимир Шемет та його діяльність в українській думській громаді першої Державної Думи Російської імперії (1906 р.). *Етнічна історія народів Європи*. 2022. Вип. 67. С. 57-62.
29. Доморослий В. І. Діяльність українських депутатів щодо вирішення аграрного питання в Першій Державній Думі Росії. *Український селянин*. 2004. Вип. 8. С. 187-190.
30. Доморослий В. І. Діяльність української парламентської громади щодо виборення політичних прав і свобод у II Державній думі Росії (1907 р.). *Етнічна історія народів Європи*. 2017. Вип. 51. С. 53-58.
31. Доморослий В. І. Діяльність української парламентської громади щодо виборення політичних прав і свобод у I Державній Думі Росії (1906-1907 рр.). *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія*. 2011. Вип. 108. С. 12-17.
32. Доморослий В. І. Журнал «Украинский вестник» про діяльність Іллі Шрага у I Державній Думі Російської імперії. *Етнічна історія народів Європи*. 2021. Вип. 63. С. 99-105.
33. Доморослий В. І. Українські депутати у боротьбі за вирішення освітніх питань у діяльності II Державної Думи Російської імперії. *Етнічна історія народів Європи*. 2019. Вип. 59. С. 70-72.
34. Доморослий В. Українські землі у виборах до II Державної Думи Росії: процес, наслідки. *Етнічна історія народів Європи*. 2019. Вип. 57. С. 87–92.
35. Доморослий В.І. Зародження парламентської діяльності в Наддніпрянській Україні. *Етнічна історія народів Європи*. 2011. Вип. 34. С. 14-20.
36. Донченко С.П. Ліберали України та вибори до I думи. *Культура народів Причорномор'я*. 2007. № 122. С.11-13.
37. Древаль Ю. Д. Українське питання у Державній Думі Російської імперії початку ХХ ст. *Вісник університету внутрішніх справ*. 1999. Вип. 9. С. 198-204.
38. Єрмолаєв В. М. Вищі представницькі органи влади в Україні: історія, теорія та практика : монографія. Харків : Право, 2017. 448 с.

39. Єрмолаєв В. М. Історія вищих представницьких органів влади в Україні: Навч. посібник. Харків : Право, 2007. 280 с.
40. Журавський В. Розвиток доктрини українського парламентаризму в ХІХ – на початку ХХ ст. *Право України. 2001. №05. С.37-41.*
41. Журавський В. С. З історичного досвіду формування парламентаризму в Європі та Північній Америці. *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ. 2000. № 12(1). С. 159-166.*
42. Журавський В.С. Теоретичні та організаційно-правові проблеми становлення і розвитку українського парламентаризму. Автореф. дис. ... докт. юрид. наук : 12.00.01 / 12.00.02. Одеса : 2001. 38 с.
43. Зінченко О. Представники України в Державній раді Російської імперії (1906-1917 рр.) : Монографія. Харків : НТМТ, 2013. 250 с.
44. Ільницька У.В., Крачковський Б.П. Становлення українського парламентаризму та особливості функціонування представницьких органів державної влади на різних етапах історичного розвитку. *Науковий вісник ЛНУВМБТ імені С.З. Гжицького. 2009. Т.11. №3(42). С.373-381.*
45. Історія України / Кер. авт. кол. Ю. Зайцев. Львів, 1998. 488 с.
46. Історія Української РСР: У 8 томах 10 книгах / Відп. ред. Ф.Є. Лось. – Київ : Наукова думка, 1978. Т.4: Україна в період імперіалізму (1900-1917). 531 с.
47. Кабузан В.М. Украинцы в мире: динамика численности и расселения. 20-е годы XVIII века – 1989 год: формирование этнических и политических границ украинского этноса. Москва : Наука, 2006. 657 с.
48. Кандель Ф. Очерки времен и событий. Из истории российских евреев. Иерусалим: Ассоциация «Тарбут», 1994. Ч.3. (1882-1920 годы). 337 с.
49. Капелюшний В. Творець українського парламентаризму. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія. 2009. Вип. 97. С. 26-29.*
50. Капелюшний В. Українські депутати у І Державній Думі Росії: від стихії до організації. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія. 2013. Вип. 4. С. 24-26.*

51. Кирьянов И. К., Лукьянов М. Н. Парламент самодержавной России: Государственная Дума и её депутаты (1906-1917). Пермь: Изд-во ПГУ, 1995. 168 с.
52. Кирьянов И.К. Российские парламентарии начала XX века: новые политики в новом политическом пространстве. Дисерт. докт. ист. наук. Пермь : 2009. 537 с.
53. Кислий П., Вайс Ч. Становлення парламентаризму в Україні на тлі світового досвіду. Київ : 2000. 414 с.
54. Кінзерська Т.В. Погляди Іллі Шрага на проблему реформування аграрного законодавства Російської імперії (крізь призму депутатства в Першій Державній думі). *Науковий вісник публічного та приватного права. 2018. Випуск 6. Том 1.* С.15-18.
55. Коник О. Глушковецький А.Л. Демократія в провінції: вибори та діяльність депутатів Подільської губернії у Державних Думах Російської імперії: монографія. Анатолій Глушковецький. Кам'янець-Подільський: ПП Буйницький О.А., 2010. 400 с. Бібліограф.: с. 179–220. *Проблеми історії України XIX – початку XX ст. 2012. 20.* С. 364-371.
56. Коник О. О. Селянські депутати з України в I і II Державних думах Російської імперії. *Український історичний журнал. 1995. № 1.* С. 58-66.
57. Короткевич В.І. Государственная Дума России в прошлом и настоящем URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/gosudarstvennaya-duma-rossii-v-proshlom-i-nastoyaschem> (дата звернення – 09.01.2023).
58. Кудряченко А. І. Політична історія України XX століття: Підручн. для студ. вищ. навч. закл. Київ : МАУП, 2006. 696 с.
59. Куликов С.В. Парламент без парламентаризма: Государственная Дума в царской России (1906-1917 гг.) URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/parlament-bez-parlamentarizma-gosudarstvennaya-duma-v-tsarskoj-rossii-1906-1917-gg> (дата звернення – 09.01.2023).

60. Кучернюк І. В. Часопис «Рідний край» в суспільно-політичному та культурному житті України (1905-1916 рр.). Дис. канд. іст. наук. 07.00.01. Київ: 2016. 180 с.
61. Лукоянов І.В. Государственная Дума Российской империи: исторический опыт URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/gosudarstvennaya-duma-rossiyskoj-imperii-istoricheskiy-opyt> (дата звернення – 09.01.2023).
62. Милько В. Українське представництво в Державній думі Російської імперії (1906-1917): монографія. Київ : Інститут історії України НАН України, 2016. 396 с.: табл.
63. Милько В.І. Аграрне питання у діяльності депутатів від українських губерній та міст I-II державних дум Російської імперії (1906-1907 рр. *Проблеми історії України XIX – початку XX ст.: Зб. наук. пр. 2011. Вип. 19. С. 37-58.*
64. Ніткін П.С. Державна Дума та парламентська преса Російської імперії 1906-1911 рр. Дис. канд. іст. наук 07.00.02. Санкт-Петербург : 2018. 247 с.
65. Панькова С.М. Михайло Грушевський та «Украинский вестник» у світлі листів Олександра Лотоцького (1906 рік). *Архіви України. 2016. Вип. 5-6. С.65-90.*
66. Парламентаризм як засіб розвитку демократії URL: <https://veche.kiev.ua/journal/2018/> (дата звернення – 02.11.2022).
67. Пономарев Е.Г. Начало истории российского парламентаризма и многопартийности URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/nachalo-istorii-rossiyskogo-parlamentarizma-i-mnogopartiynosti-1> (дата звернення – 09.01.2023).
68. Реєнт О.П. Українці в Державній Думі Російської імперії. *Проблеми історії України XIX – початку XX ст.: Зб. наук. пр. 2009. Вип. 16. С. 318-335.*
69. Список депутатів від українських губерній та міст I-IV Державних дум Російської імперії URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%A1%D0%BF%D0%B8%D1%81%D0%BE%D0%BA_%D0%B4%D0%B5%D0%BF%D1%83%D1%82%D0%B0%D1%82%D1%96%D0%B2_%D0%B2%D1%96%D0%B4_%D1%83%D0%BA%D1%80%D0%B0%D1%97%D0%BD%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%B8%D1%85_%D0%B3%D1%8

3%D0%B1%D0%B5%D1%80%D0%BD%D1%96%D0%B9_%D1%82%D0%B0_%D0%BC%D1%96%D1%81%D1%82_I-IV_%D0%94%D0%B5%D1%80%D0%B6%D0%B0%D0%B2%D0%BD%D0%B8%D1%85_%D0%B4%D1%83%D0%BC_%D0%A0%D0%BE%D1%81%D1%96%D0%B9%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%BE%D1%97_%D1%96%D0%BC%D0%BF%D0%B5%D1%80%D1%96%D1%97 (дата звернення – 09.01.2023).

70. Судогіна І.М. Роль імператора Николая II в становленні конституціоналізму в Росії. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/rol-imperatora-nikolaya-ii-v-stanovlenii-konstitutsionalizma-v-rossii> (дата звернення – 09.01.2023).

71. Тишкевич О.В. I-IV Державні думи та українська справа (на матеріалах газет кийвського генерал-губернаторства 1907-1914 рр.). *Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського. Серія: Історичні науки. 2019. №3. Т.30 (69). С.42-48.*

72. Тютюкин С.В., Шелохаев В.В., Митяева О.И. Первая российская: Справочник о революции 1905-1907 гг. Москва : Политиздат, 1985. 302 с.

73. Українська думська громада URL: http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?&I21DBN=EIU&P21DBN=EIU&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=eiu_all&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=TRN=&S21COLORTERMS=0&S21STR=Ukrainska_dumska (дата звернення – 09.01.2023).

74. Українська думська громада URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%A3%D0%BA%D1%80%D0%B0%D1%97%D0%BD%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%B0_%D0%B4%D1%83%D0%BC%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%B0_%D0%B3%D1%80%D0%BE%D0%BC%D0%B0%D0%B4%D0%B0 (дата звернення – 09.01.2023).

75. Флоринский М.Ф. Государственная дума в России 1906-1917 гг. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/gosudarstvennaya-duma-v-rossii-v-1906-1917-gg> (дата звернення – 09.01.2023).

76. Циганюк М.А. Соціально-політична боротьба в Україні під час виборів і діяльності I Державної думи. Дис. канд. іст. наук. 07.00.01. Кам'янець-Подільський, 2017. 259 с.
77. Чорновол І. Українська фракція Галицького крайового сейму. 1861-1901 (нарис з історії українського парламентаризму). Львів : Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2002. 288 с.
78. Шраг Ілля Людвигович URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%A8%D1%80%D0%B0%D0%B3_%D0%86%D0%BB%D0%BB%D1%8F_%D0%9B%D1%8E%D0%B4%D0%B2%D0%B8%D0%B3%D0%BE%D0%B2%D0%B8%D1%87 (дата звернення – 09.01.2023).
79. Яремчук В. Д. Українська багатопартійність Наддніпрянської і Західної України: компаративний аналіз (1899-1918 рр.). Київ : ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2012. 504 с.
80. Яремчук В. Д. Українські політичні партії Наддніпрянської України і I та II Державні Думи: перший досвід парламентаризму. *ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України. Наукові записки. Вип. 48. С.7-23.*